

Wyznaczniki gatunku wypowiedzi na przykładzie tekstów modlitewnych

MARIA WOJTAK
(Lublin)

Punktem wyjścia przedstawianych rozważań chcę uczynić Bachtinowską teorię gatunku mowy (inne koncepcje omawiają: Gajda 1993, Dementiew 1997). Uznaję zatem, że strumień mowy nie jest amorficzny, lecz odlewa się w konwencjonalne formy, zharmonizowane z określoną sytuacją komunikacyjną. O wyborze formy gatunkowej decyduje zamysł nadawcy, traktowany nie jako objaw wolnej woli, lecz próba dopasowania działania językowego do scenariusza obejmującego: uczestników aktu komunikacji, relacje między nimi, treść komunikatu, jego potencjał illokucyjny, kompozycję, pojmowaną za Bachtinem jako organizację całości, a więc zarówno schemat, układ części, strukturę, jak i powiązania z sytuacją oraz sposób wysłownienia, czyli styl (zob. Bachtin 1986, 354). Na wzorzec gatunkowy zatem składają się następujące aspekty: a) semantyczny (treściowy), a raczej pragmatyczny, b) strukturalny (szerzej kompozycyjny), c) stylistyczny. Kontynuatorzy Bachtina mówią w związku z powyższym o trójjedności jego teorii i trójjedności gatunku (por. Dementiew 1997, 111; Fiedosiuk 1997, 103). Godny uwypuklenia, już w tym miejscu, jest sposób traktowania płaszczyzny stylistycznej. "Styl – akcentuje Bachtin (1986, 354) – jest elementem gatunkowej jedności wypowiedzi".

Gatunki jednorodne pod określonym względem uznaje się, jak wiadomo, za składniki zbioru, co pozwala tworzyć zręby typologii form gatunkowych. Nie będę rozwijać tego złożonego zagadnienia, choć przedstawiane opracowanie traktuję jako przyczynek do systematyki pewnego gatunku wypowiedzi. Nie zamierzam jednak odwoływać się do typologii wprowadzających styl funkcjonalny (bądź odmianę językową) jako kategorię nadrzędną (różnorodne próby taksonomii przedstawia Dementiew 1997, 115-116, zob. ponadto Heinemann,

Viehweger 1991, a w odniesieniu do gatunku, który mnie tu interesuje Maku-chowska 1998).

Na typ wypowiedzi składają się teksty realizujące określone formy wzorca gatunkowego (identyfikowane strukturalnie, pragmatycznie i stylistycznie). Formy owe tworzą układ polarny z modelem określanym jako prototypowy, sytuującym się w centrum pola i modelami wariantywnymi, oddalającymi się stopniowo od centrum przez modyfikacje globalne, obejmujące całokształt wyznaczników wzorca, lub przekształcenia wybranych składników bądź aspektów. Na krańcach pola, zazębiających się z reguły z innym polem gatunkowym, mieszczą się takie warianty modelu gatunkowego, które identyfikują się z wzorcem centralnym za pomocą nielicznych cech.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa trzeba poza tym mówić o istnieniu subpól, konstytuowanych przez model centralny dla określonego wariantu wzorca. Taki model nazywać będę klasycznym lub kanonicznym (szczegóły w dalszej części opracowania).

Przedmiotem szczegółowej charakterystyki chcę uczynić modlitwę jako formę interakcji (kontaktu) człowieka ze sferą sakralną. Jest to tak szczególny typ kontaktu, że w filologicznym opisie będzie można uchwycić tylko wybrane jego aspekty. Mówiąc do Boga i rozmawiając z Bogiem, człowiek wyraża postawę religijnego oczekiwania (nadziei), religijnego rozumienia (wiary) i oddania (miłości) (zob. Węclawski 1995, 98-107). Są przy tym możliwe różne scenariusze zachowań (ujmowane jako wzorce potencjalnych działań): konwencjonalne i kreatywne, instytucjonalne i indywidualne. Sama modlitwa przybiera różnorodne kształty – od modlitwy ustnej, przez rozmyślanie po kontemplację (por. Nédoncelle 1995, 142; Węclawski 1995, 108).

Modlitwa jako typ wypowiedzi jest zwykle składnikiem działań kultowych o zróżnicowanym charakterze, takich jak: liturgia i formy pokrewne, kult wotywny, indywidualne formy pobożności. Z tego powodu da się wyodrębnić wstępnie następujące typy wypowiedzi modlitewnych (por. Wojtak 1998a i wskazaną tam literaturę):

- **modlitwę ustaloną**, w tym modlitwy liturgiczne i różne rodzaje wypowiedzi zawartych w modlitewnikach,
- **modlitwę indywidualną** w formie wypowiedzi wotywniej lub tekstu poetyckiego.

Wymienione typy wypowiedzi uznaję za warianty jednego gatunku ze względu na analogie w zakresie kompozycji i pragmatyki tekstu oraz pokrewieństwo stylistyczne. Uwypuklić trzeba już w tym miejscu różnice w zakresie okoliczności funkcjonowania wskazanych form modlitwy, a więc rozbieżności dotyczące

tw. kontekstu życiowego wypowiedzi (pojęcie znane z książki Lohfinka 1987, 29-40). Wątek ten powróci w dalszej części szkicu.

Model prototypowy, pojmowany jako najbardziej reprezentatywny dla gatunku, tworzy modlitwa ustalona, realizująca schemat oracji rzymskiej (por. ustalenia Makuchowskiej 1998, 54 oparte na opracowaniach z zakresu liturgiki – Sinka, Nadolski i inni). Najlepszym egzemplarzem gatunku jest zatem kolekta, czyli pierwsza modlitwa celebrysa, wypowiedziana w czasie Mszy św. w imieniu wiernych.

Wyróżniki tego rodzaju wypowiedzi tworzą wiązkę typowych cech: 1. standardowa kompozycja (schemat strukturalny), 2. ściśle dookreślony potencjał ilokucyjny, 3. zbiór trwałych cech stylistycznych. Jak w wypadku innych gatunków użytkowych model podstawowy (prototypowy) podlega procesom petryfikacji, obejmującej wszystkie aspekty i płaszczyzny jego organizacji. Dla przejrzystości wywodu skupię się najpierw na charakterystyce **modeli kompozycyjnych** dla poszczególnych wariantów modlitwy.

Schemat strukturalny obejmuje pięć składników w następującym układzie (zob. Sinka 1988, 182-183; Nadolski 1992, 130-131; Makuchowska 1998; Wojtak 1998a): **anakleza** (wezwanie Boga), **anamneza** (przypomnienie działań Boga, motywujących prośbę), **prośba** (formuła wprowadzająca + przedmiot prośby), **konkluzja** (formuła doksologiczna, a więc wyrażająca uwielbienie Boga), **aklamacja**. Petryfikacja struktury wiąże się zarówno z liczbą, układem komponentów, jak i formuliczną realizacją niektórych segmentów. Globalny schemat kolekty rysuje się więc następująco: *Boże, który... (Ty), spraw, prosimy, aby... (spraw łaskawie, aby...).* *Przez Chrystusa, Pana Naszego, Który z Tobą żyje i króluje... Amen.*

Oto przykład z *Mszy o Matce Bożej Kębelskiej* (Pęziół 1997, 24):

(1) Boże, któryś od wieków wślawił Maryję, Matkę Twojego Syna w Jej cudownym wizerunku w Wąwolnicy, spraw łaskawie, aby była nam Przewodniczką na drodze pogłębienia przyjaźni z Tobą i wypraszała niezbędne łaski u Twojego Syna Jezusa Chrystusa. Który z Tobą żyje i króluje... Amen.

Wariantem gatunkowym sytuującym się bardzo blisko centrum pola gatunkowego ze względu na strukturę i pozostałe wyznaczniki jest modlitwa ustalona. Nazwa ta odnosi się do wypowiedzi, realizowanych w trakcie liturgii oraz różnorodnych tekstów, zawartych w modlitewnikach i polecanych wiernym przez Kościół jako możliwe formy kontaktu z Bogiem. **Spetryfikowany model struktury** takiej **modlitwy** obejmuje: 1. ramę: a) składnik inicjalny – schematyczny tytuł lub formuła wezwania modlitewnego, b) składnik finalny: formuła doksologiczna (może być opuszczona), aklamacja – zawsze *Amen*; 2. segmenty we-

wewnętrzne: dwa pierwsze człony tworzą inwokację i są wezwaniem adresata (analeza – składnik obligatoryjny) oraz przypomnieniem jego działań (anamneza), trzeci człon to prośba złożona z formuły wprowadzającej i określenia przedmiotu prośby. Liczne elementy tego modelu są kliszowane, schematyczny jest także sposób łączenia składników. Globalny schemat modlitwy ustalonej, nawiązującej do struktury kolekty, rysuje się następująco: *Modlitwa (do..., o..., za..., przed... itd.) Boże, który..., (Ty...), spraw, prosimy, aby... Przez Chrystusa, Pana Naszego... Amen*. Oto przykłady:

(2) Modlitwa o pokój

Boże, Dawco i Miłośniku pokoju, racz przyjąć modły nasze i wspieraj nas w wysiłkach o zachowanie pokoju wśród narodów świata. Usuń złości i nienawiści z życia narodów, połącz uczucia i myśli ludów w woli pokoju, by państwa wyrzekły się wszelkich wrogich napaści. [J. Szyca, *Chwalmy Pana*, Kraków 1986, s. 18]

(3) Modlitwa przed nauką

Duchu Święty, który oświecasz serca i umysły nasze, dodaj nam ochoty i zdolności, aby ta nauka była dla nas pożytkiem doczesnym i wiecznym. Amen. [*Módlmy się...*, oprac. J. Humeński, J. Żukowicz, Kraków 1974, s. 77]

Ze względu na strukturę i pozostałe wyznaczniki najbliższej modlitwy ustalonej sytuuje się w polu gatunkowym **modlitwa wotywna**. Jest ona rodzajem zachowania kultowego, które niegdyś manifestowało się gestem złożenia wotów w miejscu szczególnego kultu Matki Boskiej (cudowny obraz lub figura) bądź jakiegoś świętego (zob. Kowalski 1994). Obecnie towarzyszy temu rytuałowi (lub go zastępuje) wypowiedź wpisana do specjalnej księgi albo zapisana na kartce i wrzucona do urny. Z badań Kowalskiego (1994) wynika, że modlitwa wotywna nawiązuje sposobem swego ustrukturywania do różnych typów wypowiedzi. Moje analizy bogatego korpusu tekstów (szczegóły w kilku artykułach, oddanych do druku) pozwalają na wyodrębnienie następujących rodzajów modeli strukturalnych modlitwy wotywniej:

- **model kanoniczny** (klasyczny), decyduje o tożsamości wariantu gatunkowego i jego miejscu w polu gatunkowym modlitwy,
- **modele alternacyjne**, które są przekształceniem modelu klasycznego, polegającym na: a) zmianie kolejności segmentów, b) redukcji segmentu (lub segmentów), c) uzupełnieniu struktury o nowy segment, d) kontaminacji struktur,
- **modele adaptacyjne**, czyli nawiązujące do innych wzorców gatunkowych,
- **modele indywidualne**, a raczej indywidualne realizacje.

Model kanoniczny odznacza się najwyższym stopniem pokrewieństwa ze strukturą modlitwy ustalonej. Tworzą go bowiem następujące segmenty: 1.

segment inicjalny – zwrot do adresata, a więc odpowiednik anaklezy, 2. segmenty wewnętrzne: a) określenie działania językowego (prośba, podziękowanie), b) opis sprawy (przedmiot prośby lub podziękowania) (całość może być reduplikowana), 3. segment finalny – określenie nadawcy. Globalny schemat tekstu można więc ująć w postaci następującej formuły: *Matko Boska (lub inny adresatyw), dziękuję za..., proszę o... (błagam o...), Twoja czcicielka (Twoja służebnica) (lub inny autoadresatyw)*.

Oto przykłady (zapisy pochodzą z sanktuarium Matki Bożej Pocieszenia w Leżajsku – cytując zachowują oryginalną pisownię i interpunkcję):

- (1) Matko Boża proszę o nawrócenie moich rodziców i łaskę uwolnienia z nałogu pijaństwa. Twój niegodny sługa
- (2) Mateczko bardzo proszę wyzwól mojego męża z nałogu alkoholu wdzięczna Małgorzata
- (3) Matko Pocieszenia proszę o uzdrowienie duszy mojej córki Moniki, ratuj ją. Biedna matka

W subpolu gatunkowym, tworzonym przez modlitwę wotywną, model kanoniczny stanowi centrum, kolejne modele zaś, a więc struktury alternacyjne, adaptacyjne i indywidualne, w mniejszym lub większym stopniu, oddalają się do niego. Spośród bliskich centrum **modeli alternacyjnych** warto zwrócić uwagę na warianty będące wynikiem redukcji składników (zwłaszcza finalnego), na przykład:

- (4) Matko Boska Pocieszenia proszę Cię o zdrowie i racz wspierać nas łaskami wszelkimi w przezwyciężaniu trudności życiowych
- (5) Matko Boska proszę o znalezienie samochodu

lub przeciwnie – wzbogacenia modelu o nowy segment, którym jest przeważnie formuła *Bóg zapłać* w roli specjalnego podziękowania:

- (6) O Maryjo Najświętsza błagam Cię obdarz mnie łaskami, szczęściem w miłości i życiu. Spraw aby to co kocham moje było Twoja służebnica Bóg zapłać
- (7) Matko Boża proszę Cię o zdrowie i błogosławieństwo Boże dla całej rodziny, pomoc w nauce dzieciom Rafałowi, Agnieszce i Pawłowi (...) Bóg zapłać.

Procesy redukcyjne doprowadzają do powstania spertyfikowanych wariantów: *O... (przedmiot prośby), określenie nadawcy* lub *O... (przedmiot prośby)*. Porównajmy:

- (8) O błogosławieństwo Boże dla brata Andrzeja z okazji 14-tych urodzin. Monika.
- (9) O zdrowie, Błogosławieństwo Boże, zgodę w rodzinie i zrealizowanie planów.
- (10) O pomyślne załatwienie pewnej sprawy.

W strefie bardziej oddalonej od centrum subpola, tworzonym przez modlitwę wotywną, mieszczą się **modele adaptacyjne**. Stanowią one zbiór otwarty. Dokumentację (nie tylko w moich badaniach) znalazły nawiązania do nastę-

pujących typów wypowiedzi: wpis do księgi pamiątkowej, wpis do sztambucha, list, petycja urzędowa (ten wzorzec dominuje), skarga (także oficjalna), donos. Trudno znaleźć przykłady w korpusie tekstów z jednego miejsca kultu, gdyż niektóre realizacje są bardzo rzadkie. Oto ilustracja poszczególnych typów modeli:

– **wpis do księgi pamiątkowej:**

- (1) W drodze do Krasnobrodu z parafii Teratyn Anka U. i Jerzy K. [data]
- (2) Jesteśmy oczarowani budową architektoniczną oraz wystrojem pięknej świątyni w Uchaniach. Koło Kresowiaków z Chełma [data i podpisy]

Wpisy pochodzą z Uchań, miejsca kultu św. Antoniego (por. analogiczne przykłady z książki Kowalskiego 1994, 227).;

– **wpis do sztambucha:**

- (1) Na pamiątkę Kościołowi wpisuje się 107 drużyna harcerska (POWSINOGI) [data i podpisy] (Kowalski 1994, 228]

– **list:**

- (2) Drogi Św. Antoni, proszę Cię o zdrowie, oraz o to ażebym znalazł pracę z której byłbym szczerze zadowolony. Proszę Cię także o zdrowie dla Mamy, Taty, Siostry, Szwagra i całej Rodziny mojej. Oto Cię proszę Św. Antoni. Amen. [data; czytelny podpis – imię i nazwisko]

Dodać trzeba, że stosunkowo liczne zapisy są w sensie strukturalnym wiernymi kopiami tekstu epistolarnego, inne zaś jedynie aluzyjnie przywołują strukturę tego typu wypowiedzi.;

– **petycja urzędowa** – podobnie może niemal wiernie odtwarzać strukturę podania (przykład 21) lub tylko ją ewokować. Niektóre struktury podlegają procesom petryfikacji: *Do M. B. o...*; *Prośba do Matki Bożej o...*:

- (1) Do M. B. O zdrowie Ewy i dobry przebieg leczenia (zapis z Wąwolnicy)
- (2) P do MB NP. Leżajskiej Matko Boska za Twoją przyczyną wieżę (sic!) mocno że odezwie się syn z zagranicy (zapis z Leżajska)
- (3) Prośba do Matki Bożej o zdrowie i błogosławieństwo Boże dla całej Rodziny (zapis z Leżajska)
- (4) Zwracam się do Matki Bożej z gorąco prośbą (sic!) o pomoc Bożą i błogosławieństwo Boże do sakramentu małżeństwa dla syna Józefa;

– **skarga** – jest strukturalnie zbliżona do podania. Oto jedna z realizacji, w której dopatrywać się można nawiązań do różnych konwencji:

- (5) Prośba do Matki Bożej Pocieszenia. Proszę o zdrowie i o pomoc Boską i ludzką. Aby Wiącek przestał się mścić ze swym mścicielem. Obroń nas Matko syna mego i mnie przed oszczercami pełnymi dumy i zdrzistwa i łapownictwa ratuj nas Matko pełna litości i współczucia (sic!) obroń nas. Twoja czcicielka w rozpaczy.;

– **donos** – także nie pojawia się, jeśli tak to można powiedzieć, w postaci czystej. Wypowiedzi nawiązujące do tej konwencji nie są wyłącznie oskarżaniem. Osoba zwracająca się do Matki Bożej wyraża raczej troskę o dobro bliźnich. Pórnajmy następujące zapisy pochodzące z Wąwolnicy:

(6) Pewien Karmelita nosi się z zamiarem wystąpienia z Zakonu. Proszono nas o modlitwę.

(7) Gorąco proszono nas o modlitwę w intencji młodego małżeństwa z pięciorgiem dzieci z Łęcznej, gdzie zaangażowali się we wspólnotę Zielonościaków. W konsekwencji chcą wypisać syna z "Biskupiaka", nie posyłać dzieci na katechizację, mimo że jedno z nich powinno przygotować się do I Komunii św. Bóg zapłać!

– **Realizacje indywidualne** modlitwy wotywniej stanowią zbiór bogaty i urozmaicony, otwarty, można powiedzieć – o nieprzewidywalnych kształtach. Poświęciłam im sporo uwagi w oddzielnym studium (w druku). W tym miejscu ograniczę się do przytoczenia jednej wypowiedzi - przejmującej, będącej skargą, prośbą, rozpaczliwym wołaniem (zapis pochodzi z Leżajska):

(8) Matko Boża Ty wiesz z czym przychodzimy. Od 6 lat jesteśmy małżeństwem. Co chwilę nękają nas coraz to nowe choroby. Nie mamy dzieci. Życie upływa nam na smutku, jeżdżeniu po klinikach, lekarzach. Błagamy Cię ulituj się nad nami i pomóż nam. Tylko Ty możesz nam pomóc. W Tobie o Matko nasza jedyna nadzieja. Odmień nasze życie. Uzdrów nas. Uczyniś cód (sic!). Matko Najświętsza błagamy Cię. Twoje dzieci Joanna i Ryszard.

Obrzeża pola gatunkowego modlitwy zajmuje modlitwa poetycka, ogromnie, jak wiadomo, zróżnicowana, ale przecież nie pozbawiona formy, intencji i stylu. Trudno ogarnąć całe to bogactwo wypowiedzi, jakie stworzyli poeci, wiodąc swój dialog z Bogiem. W kontekście prowadzonych tu rozważań ważne wydaje się nie tylko to, że "poezja przez swą istotę wprowadza spotkania z transcendentą, jej jakościami i wartościami" (Sawicki 1998, 379), lecz także trwały związek poezji z modlitwą jako gatunkiem wypowiedzi. Trudno w przedstawianym szkicu rozwijać wszystkie wątki, związane z ukształtowaniem i sposobem funkcjonowania modlitwy poetyckiej. Dla dopełnienia obrazu pola gatunkowego modlitwy trzeba jednak wspomnieć o trzech formach poetyckiego tekstu modlitewnego: modlitwie konwencjonalnej, w największym stopniu spokrewnionej z modlitwą ustaloną, modlitwie teocentrycznej i modlitwie egocentrycznej (rozdzielenia za: Kułakowska 1996, 19). Pierwszy typ reprezentują utwory, wykorzystujące schematy modlitewne, znane, jak wspominałam, ze struktury modlitwy ustalonej. Wchodzą więc w relacje intertekstualne z wypowiedziami kultowymi, przejmując ich formę lub konkretne składniki (apostrofy, paralelizm jako zasadę budowy, co w poezji nie jest żadną egzotyką, określone sformułowania itd.). Pozostałe dwa typy modlitw przesuwają się ku biegunowi poetyckości zarówno w sferze struktury, jak i innych wyróżników gatunkowych.

Przejdźmy do zarysowania kilku problemów, związanych z aspektem pragmatycznym modlitwy. Modlitwa nie należy do gatunków prostych w sensie Bachtinowskim (1986). Jest szczególnym rodzajem komunikacji człowieka religijnego z niewysłowioną i nieogarnioną sferą sakralną, człowieka, który z wiarą w moc i dobroć Boga występuje w roli petenta w stosunku do odbiorcy numinotycznego. Rola ta jest na wiele sposobów wpisana w tekst modlitwy. Wzorzec gatunkowy zawiera jedynie ogólne normy, dookreślające i precyzujące te osobliwe, na tle innych interakcji, stosunki nadawcy i odbiorcy. Najważniejsza z tych reguł mówi o obowiązku zwrócenia się do Boga z należytą czcią, repertuar samych zwrotów zaś kształtował się przez wieki (por. opracowania Kucały 1988, 1999 – charakteryzujące zbiory nazw Matki Bożej i Chrystusa). W modlitwie ustalonej intencja adorowania Boga, a więc uwielbienia i unieżenia się, uznania Jego nieskończonej wyższości jest intencją dominującą. Wyraża się w sposobie formułowania wszystkich segmentów tekstu. Anakleza przybiera kształt frazy wokatywnej, która, przez dobór określeń, ma przede wszystkim oddawać cześć Bogu. Dlatego jest to składnik obligatoryjny. Oto garść stosownych przykładów (bez podawania lokalizacji): *O Panie Najmiłościwszy!*, *O Najmiłościwszy Panie Jezu Chryste!*, *O Jezu Najmiłościwszy!*, *O Wszchemocny i wiecznej chwały Panie Jezu Chryste!*, *O Najmilszy Jezu!*, *O Jezu Najświętszy!* itd. Anamneza jest wyrazem wdzięcznego uznania Bożej mocy, nieogarnionego poświęcenia i miłości dla człowieka: *który dla mnie grzesznego od Piłata do złośliwego Heroda chciałeś być posłany; który dla mnie człowieka grzesznego w białe odzienie przyobleczon i jako jaki szalony od Heroda naśmiewan byłeś* itd. Prośbę formułuje się dając wyraz wiary w Bożą opatrzność. Informacja ta jest często w modlitwach ustalonych tematyzowana w postaci formuł: *A niechaj łaska Twoja zawsze we mnie będzie; daj mi dla miłości Imienia Twego...; daj mi, aby Cię tak usty miłował...*, itd.

Wzorzec modlitwy (wzorzec działania modlitewnego) obejmuje linearny układ intencji w postaci kroków illokucyjnych, wpisanych w poszczególne segmenty: adresowanie, komunikowanie o działaniach Boga, prośba lub dziękczynienie, oddanie czci, potwierdzenie. W skład wzorca gatunkowego wchodzi jednak także reguły ustanawiające relacje między intencjami. Intencje modlitewne tworzą mianowicie układ subsydiarny z intencją uwielbienia jako dominującą.

W modlitwie indywidualnej, zwłaszcza wotywniej i klasycznym wariacie modlitwy poetyckiej, hierarchia illokucyjna się nie zmienia. Kontekst życiowy, w jakim funkcjonuje gatunek: pielgrzymowanie do miejsca kultu, uczestnictwo w specjalnych wydarzeniach kultowych (liturgicznych, paraliturgicznych, indywidualnych), a także konwencje, dotyczące modelu tekstowego – wszystko to

sprawia, że intencja dominująca nie zawsze jest wysłowiona, choć nie brak formuł zawierzenia w rodzaju: *Ty wszystko wiesz i wszystko za Twoją przyczyną można osiągnąć; Ty wszystko rozumiesz; Ty dobrze znasz nasze życie* itp. Wyrazem uwielbienia są zarówno adresatywy, jak i autoadresatywy. W grupie pierwszej dominują nazwy oddające istotę kultu maryjnego (Maryja jako Matka Chrystusa, duchowa Matka wszystkich ludzi, Pośredniczka łask). W zbiorze autoadresatywów mieszczą się formuły określające stosunek nadawcy do adresata z leksemami *czciciel, czcicielka, sługa, służebnica* jako nazwami centralnymi. Klimat relacji jest więc wyrażany wprost (zwłaszcza w tekstach realizujących kanoniczny model struktury) lub ewokowany (w modelach alternacyjnych), lub wysłowiony w konwencjach obcych komunikacji religijnej (przypomnijmy wzorce petycji urzędowej w obrębie modeli adaptacyjnych).

Potencjał illokucyjny modlitwy wotywniej nie różni się zasadniczo od zbioru intencji charakterystycznych dla modlitwy ustalonej, gdyż każdy typ modlitwy jest wyrazem więzi z Bogiem. Różnice dotyczą eksplicytności wyrażania intencji. Procesy redukcyjne, zakładane w modelu gatunkowym modlitwy wotywniej (por. uwagi o strukturze), powodują opuszczenie określonej intencji w porządku linearnym, a nawet sugerowanie jedynie intencji dominującej (tego nie przewidyje wzorzec modlitwy ustalonej – por. Wojtak 1992). Niektóre modlitwy wotywne jawią się jako teksty wyrażające wyłącznie ludzkie troski i zgryzoty (por. przykłady 8 i 13 – podobnych można znaleźć wiele). Bez uwzględnienia kontekstu i związków strukturalnych z modelem kanonicznym modlitwy trudno byłoby im przypisać intencję modlitewnej prośby (o szczególnym charakterze prośby modlitewnej pisałam przed laty – zob. Wojtak 1992).

Będąc formą kontaktu z Bogiem modlitwa jawi się przede wszystkim jako znak (sposób) jego uwielbienia, gdyż nawet wyrażane wprost prośby czy podziękowania służą podkreśleniu Bożej mocy, dobroci, miłości.

W modelu gatunkowym określonego typu tekstu nie może, jak wspominałam, zabraknąć miejsca na **stylistykę**. Mianem tym określam zbiór wyróżników (traktowanych jako cechy) odnoszonych przede wszystkim do strukturalnych i pragmatycznych składników wzorca gatunkowego. W modlitwie ustalonej strukturalną motywację ma **szablonowość** związana ze standaryzacją modelu i stereotypizacją (formulicnością) w sposobie wysłowienia wielu jego składników. Skład leksykalny formuł, ich powtarzalność (w sensie kliszowania, wędrowania z tekstu do tekstu) pozwalają uznać **hieratyczność** za cechę, która wynika z szablonowości, gdyż jest po części skutkiem petryfikacji struktury tekstu. Hieratyczność ma jednak także motywację pragmatyczną. Pojawia się w związku z realizacją dominującej intencji – oddania Bogu szczególnego szacunku i czci.

Jest ponadto związana z genezą użytych środków: leksyka podniosła, zwłaszcza adresatywy, wybrane przestarzałe formy gramatyczne (w tym składniowe), archaizmy leksykalne, specjalny typ metaforyki i symboliki.

Z potencjałem illokucyjnym modlitwy trzeba ponadto wiązać apelatywność i dialogowość. Hierarchia intencji oraz sposób ich wysłowienia sprawiają, że jest to **hieratyczna apelatywność i hieratyczna dialogowość**. Wysoką honoryfikacyjną wartość mają więc nie tylko wszelkie frazy wokatywne zarówno te z inwokacji, jak i te, które znalazły się wewnątrz tekstu, lecz także formy zaimka *ty* oraz formalne rozkazniki. Dla modlitwy charakterystyczny jest zatem szczególny rodzaj grzeczności – osobliwy styl grzecznościowy (zob. Makuchowska 1998). Za cechy dyferencjalne skłonna byłabym uznać: apostroficzność (wymieniam ją na początku, bo funkcjonuje jako sygnał stylu gatunkowego), standaryzację modelu oraz formuliczność.

Ogólną tendencję stylizacyjną określam jako dążenie do harmonizowania zarówno barwy stylistycznej, jak i środków oraz typizowania i petryfikacji – dla nadania tekstowi kształtu, który ma odbiegać nie tylko od potoczności, ale także od sposobów wysłowienia, charakterystycznych dla innych sfer komunikacji.

Modlitwa indywidualna, zwłaszcza wotywna, przejawia część tych cech. Jest bez wątpienia szablonowa, choć owa szablonowość wiąże się z ukształtowaniem specjalnego strukturalnego modelu tekstu, standaryzacją jego wariantów (zwłaszcza kanonicznego, alternacyjnych i adaptacyjnych) i stereotypizacją w sposobie wysłowienia określonych składników modeli. Motywowana pragmatycznie apelatywność zyskuje nie tylko wykładniki typowe dla tekstów modlitewnych (tych z centrum pola gatunkowego). Staje się bardzo bliska perswazyjności ze względu na działanie procesów redukcyjnych i pozostawianie w tekstach jedynie bezpośrednich prośb czy podziękowań lub wyrażanie roli petenta w konwencjach typowych dla oficjalnej komunikacji świeckiej. Hieratyczność, choć obecna przede wszystkim w modelu kanonicznym i modelach alternacyjnych, zyskuje wyznaczniki zbliżające ją do zwykłej oficjalności.

W odniesieniu do modlitwy wotywniej nie można mówić o jednej tendencji stylizacyjnej. Miejsce w polu gatunkowym modlitwy, istnienie kilku modeli strukturalnych, określony kontekst użycia (kontekst życiowy gatunku) – wszystko to sprawia, że da się wyodrębnić cztery strategie stylizacyjne: a) sakralizacja stylu wypowiedzi (głównie za pomocą klisz), b) szyfrowanie wypowiedzi (przypomina to trochę strategie znane z potocznych kontaktów, gdzie się przemilcza wspólną wiedzę lub czyni stosowne aluzje, z tą różnicą, że w modlitwie wotywniej to szyfrowanie jest tematyzowane: por. dla przykładu formuły w rodzaju *Ty wiesz, Ty rozumiesz, pewna sprawa, wiadoma Ci sprawa, prośby Tobie*

wiadome, proszę o pomoc w ważnej dla mnie sprawie, c) stylizacja na petycję urzędową, d) stylizacja na potoczność (pisałam o tym szerzej w oddzielnym studium – por. Wojtak 1998b). Twórcy modlitw wotywnych balansują między rytualizacją religijną a rytualizacją świecką. Zasada antynomicznego zestawiania cech jest składnikiem wzorca gatunkowego. W konkretnych realizacjach zaś oznacza wybór między konwencją typową dla gatunku a indywidualnym wysłowieniem. Reguły komunikacji wotywniej sprawiają, że kontrasty stylistyczne nie prowadzą do desakralizacji wypowiedzi.

Opis stylistyki modlitwy poetyckiej odkładam do oddzielnego opracowania (co nie oznacza braku ustaleń na ten temat).

Uwagi końcowe. Wzorzec gatunkowy modlitwy obejmuje standardową kompozycję, ściśle określony potencjał illokucyjny i zbiór trwałych wyznaczników stylistycznych. W polu gatunkowym modlitwy rysują się wyraźnie trzy centra, konstytuujące subpola gatunkowe, zhierarchizowane wewnętrznie, ale też pozostające ze sobą w określonych relacjach. O tożsamości i istocie gatunku decyduje subpole tworzone przez warianty modlitwy ustalonej z kolektą jako centrum. Wśród form pokrewnych sytuują się: subpole modlitwy wotywniej, z modelem kanonicznym jako najbliższym modlitwie ustalonej, i subpole modlitwy poetyckiej z modelem klasycznym także w największym stopniu spokrewnionym z modlitwą ustaloną.

Wzorzec modlitwy zyskuje innymi słowy trzy podstawowe warianty: kolektę, kanoniczny model modlitwy wotywniej i klasyczny model modlitwy poetyckiej. Każdy z tych modeli ma standardową kompozycję z apostrofą i petycją jako składnikami obligatoryjnymi. Wartość dyferencjalną mają więc w tym wypadku raczej finalne składniki ramy tekstowej.

W każdym rysuje się też dobitnie subsydiarny układ intencji i uwyrażnia intencja uwielbienia Boga, choć niektóre składniki potencjału illokucyjnego mogą podlegać redukcji. Na płaszczyźnie pragmatycznej wartość dyferencjalną zyskuje więc linearny układ intencji i sposób ich wysłowienia.

Wszystkim wariantom podstawowym należy też, jak sądzę, przypisywać szablonowość i hieratyczność jako dominujące cechy stylistyczne. Jeśli zaś uznamy, że cecha prymarna znajduje uzasadnienie (w postaci wykładników) w strukturze, potencjale illokucyjnym i genezie użytych środków, to status takiego wyznacznika powinna uzyskać hieratyczność. Stylistykę modlitwy jako gatunku mowy współtworzą: a) po stronie cech: hieratyczność, szablonowość, hieratyczna apelatywność i dialogowość, b) po stronie wykładników: hieratyczność formuł, konstrukcji składniowych, form gramatycznych i leksykalnych. Są to pod-

stawowe sposoby sakralizacji wypowiedzi modlitewnej, wspomagane przez kontekst.

W tych wariantach gatunku, które odbiegają od modelu tworzącego centrum pola gatunkowego (lub innych modeli, uznanych tu za podstawowe) hieratyczność nie jest osłabiona, choć redukcji lub innym przekształceniom podlegają jej wyznaczniki. W przypadkach skrajnych kontekst nadaje sakralny wymiar tekstom, które swym kształtem językowym mocno tkwią w sferze profanum.

Literatura

- Bachtin M., 1986, *Estetyka twórczości słownej*, Warszawa.
- Dementiew W., W., 1997, *Izuczenije reczewych żanrow: obzor rabot w sowremiennojj rusistike*, "Woprosy Jazykoznanija" nr 1.
- Fiedosiuk M., J., 1997, *Niereszemyje woprosy teorii reczewych żanrow*, "Woprosy Jazykoznanija" nr 5.
- Gajda S., *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*. – *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, t. 2. Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław.
- Heinemann W., Viehweger D., 1991, *Textlingwistik. Eine Einführung*, Tübingen.
- Kowalski P., 1994, *Prośba do Pana Boga. Rzecz o gestach wotywnych*, Wrocław.
- Kucała M., 1988, *Od Bogurodzicy do Madonny. Nazywanie Matki Boskiej w historii polszczyzny*. – *O języku religijnym*, red. M. Karpluk, J. Sambor, Lublin.
- Kucała M., 1999, *Nazywanie Chrystusa w historii polszczyzny*. – *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk.
- Kułałowska J., 1996, *Formy modlitewne w twórczości Słowackiego. Od Hymnu do Zachwycenia*, Kraków.
- Lohfink G., 1987, *Rozumieć Biblię. Wprowadzenie do krytyki form literackich*, Warszawa.
- Makuchowska M., 1998, *Modlitwa jako gatunek języka religijnego*, Opole.
- Nadolski B., 1992, *Liturgika, t. 4. Eucharystia*, Poznań.
- Nédoncelle M., 1995, *Prośba i modlitwa*, Kraków.
- Pęziół J., 1997, *Wąwolnica. Sanktuarium maryjne*, Lublin.
- Sawicki S., 1998, *O poezji, czyli o przekraczaniu granic*. – *Człowiek – dzieło – sacrum*, red. S. Gajda, H.J. Sobeczko, Opole.
- Sinka T., 1988, *Zarys liturgiki*. Gościkowo – Paradyż.
- Węclawski T., 1995, *Wspólny świat religii*, Kraków.
- Wojtak M., 1992, *O początkach stylu religijnego w polszczyźnie*, Stylistyka I, Opole.
- Wojtak M., 1998a, *Projawlenije standartizacji w wyskazywaniach religioznogo stila (na materiale liturgicznej molitwy)*. – *Tekst: stereotyp i twórczość*, Perm.
- Wojtak M., 1998b, *Czy można mówić o stylu człowieczej rozmowy z Panem Bogiem?* – *Człowiek – dzieło – sacrum*, red. S. Gajda, H.J. Sobeczko, Opole.

Wojtak M., *Stereotypizacja i kreatywność w modlitwie wotywniej* (w druku).

Wojtak M., *Stylistyka modlitwy wotywniej – rekonesans* (w druku).

Wojtak M., *Modlitwa wotywna jako forma pielgrzymiej rozmowy z Maryją – analiza stylistyczna* (w druku).

Determinants of Speech Genres on the Example of Prayer Texts

This article constitutes a linguistic attempt to characterize speech genre. The initial point of the author's considerations is based on basic assumptions of Bachtin theory. The subject of description are numerous texts that represent the most important types of verbal prayer: established prayer, votive prayer (connected with votive cult) and poetic prayer.

The characterization comprises three aspects of speech genre: structural, pragmatic and stylistic.